

TBMM GİZLİ CELSELERİNDE ÖNE ÇIKAN MESELELER (1920-1934)

Uzm. Ömer Ali KESKİN*

Öz

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan faaliyetler içerisinde, en önemlilerinden birisi de Gizli Celseler'dir. Bu celseler Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından başlayarak bu güne kadar, sürekli olarak, önemli konuların görüşüldüğü ve karara bağlanmak üzere tartışıldığı, değerlendirildiği görüşmeler olarak öne çıkar. Özellikle Milli Mücadele'nin ilk yıllarından başlayarak çok önemli konularda gizli celseler icra eden Türkiye Büyük Millet Meclisi bu bakımdan özellikle 1920, 1921 ve 1922 yıllarında Milli Mücadele'nin içeriğine ilişkin meseleler yönünde yoğunlaşan, daha sonraki yıllarda belli oranlarda yoğunluğu azalan ve içeriği değişen görüşmelere sahne olmuştur. Bu görüşmeler kısaca dahili, siyasi, askeri durum, iç isyanlar, askeri firarlar, işgal, cepheleler, dış politika, konferanslar, muahedeler, Çerkez Ethem meselesi, düzenli ordu, şark meselesi, Ermeniler, Bolşevikler, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Savaşı, Başkumandanlık, iktisadi ve mali sorunlar, Büyük Taarruz, Halifelik ve saltanat meselesi, Misak-ı Milli ile Milli Mücadele dönemi sonrası iç ve dış siyasi, ekonomik ve sosyal meseleler konu başlıklarında ele alınmıştır. 1920-1934 yılları arası Meclis gizli celse zabıtlarını değerlendiren bu çalışma, Milli Mücadele Dönemi'ni ve devam eden süreci bir başka açıdan değerlendirmeye olanak veren önemli tarihi belgeler olarak Meclis Gizli Celse Zabıtları'nı ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gizli Celseler, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadele Dönemi, Tek Parti Dönemi, Gizli Celse Zabıtları.

Major Issues in the Grand National Assembly of Turkey Secret Sessions, 1920-1934

Abstract

The secret session in one of the most important activities are carried out in Turkey Grand National Assembly. These sessions in Parliament to this day, starting from the opening of the Grand National Assembly, discussion of important issues to be discussed and resolved, stands out as the evaluation interviews. Especially starting from the first year of the national struggle. Turkish Grand National Assembly has performed a very important secret session. In this regard, especially 1920, 1921 and 1922 concentrated in secret session, the main issue has been the national struggle. In later years, has changed both reduced density by varying agendas content. Briefly these sessions, internal, political, military status, internal revolts, military desertions, occupation, facades, foreign policy, conferences, treaties, Çerkez Ethem issues, regular army, oriental question, Armenians, Bolsheviks, Battle of Kütahya-Eskişehir, Sakarya War, supreme commander, economic and financial problems, the Great Attack, the caliphate and sultanate issue, National Pact with the national struggle period after the internal and external political, economic and social issues are discussed in the topic. This study evaluates the years between 1920-1934, the period of national struggle and adressing parliament from another angle highlights the on going nature of secret sessions transcripts in the history of the document.

Keywords: Secret Sessions, Grand National Assembly of Turkey, National Struggle Period, Single-party period, Secret Sessions Transcripts.

* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

Giriş

Milli Mücadele'nin ilk yıllarından başlayarak, Meclis'in açılmasını takiben, bir Meclis geleneği olan Milli Mücadeleciler, gizli celselerin önemini bileerek, Milli Mücadele adına çok önemli görüşmelerin yapılmasını ve kararların gizlilik içinde alınmasını sağlayacak adımlar atmayı ve böylece önemli görüşmeler için, fevkalade kararlar arifesinde, T.B.M.M. gizli oturumlarından yararlanmayı önemsemişlerdir.

Çözümlemesi gereken sorunların görüşülmesi ve tartışılması ve sonuca bağlanması adına yapılan ve içinde bulunulan problemin kamuya kapalı fakat ilgili ve yetkili kişilerce bilinecek şekilde ele alındığı bu tür oturumlar Meclis için önemlidir. Meclislerde ara ara yapılan birleşimler veya tek oturumlarda açıklık ilkesi esası vardır. Fakat kimi önemli görüşmeler için gizli oturum kararları alınabilir ve bunlar yetkili ve etkili kişilerce icra edilerek sonuca bağlanır (AnaBritannica, 2004: 275) T.B.M.M. iç tüzüğünde belirlenen şartlar çerçevesinde yazılı istemle gizli oturum yapılabilir. Gizli oturum önergesi verildikten sonra oturumda bulunması gerekenler dışında herkes salondan çıkarılır ve gerekçe okunur. Tutanaklar katip üyelerce veya gerekli hallerde yeminli stenolarca tutulabilir. Bu oturumda bulunanlar oturum hakkında açıklama yapmazlar ve bu devlet sırrı olarak belirlenen müddete kadar korunur (Türkiye Büyük Millet Meclisi İç Tüzüğü, 1973). Celse-i hafiye olarak da bilinen gizli oturumlar kamuya mal edilemeyecek kadar gizli konuşma gereği olan meseleleri içerir ve bu meseleler söz konusu devletin veya toplumun varlığı açısından hayati önem taşırlar. Bunlar normal oturumlarda konuşulamayacak kadar gizlilik gerektirir. Gizli celseler çözülmesi ancak daha ileri düzeyde görüşmeyi veya görüşmeleri gerekli kılan konular için düzenlenir (Türk Parlamento Tarihi, 1995: 81)

Milli Mücadele Dönemi'nin başından itibaren ve bu dönemden sonra da Meclis gizli oturumları düzenlenmiştir. 1920-1934 yılları arası dönem gizli celseleri, söz konusu dönemin sosyal, iktisadi, askeri ve siyasi yönünü anlamamızı ve T.B.M.M çalışmalarının öne çıkan konularını kavramamızı sağlayan önemli tarihi toplantılardır. Bunlar gizli celse zabıtları olarak da belgeler haline dönüştürülmüştür. Bunların değerlendirilmesi, bu dönemin, farklı bir bakış açısından anlaşılmasına vesile olacaktır. Bu celselere yönelik veya celselerden yararlanılarak yapılan, yapılacak olan çalışmalar önem arz etmektedir. Konuya ilişkin çalışmalardan, Kazım Öztürk'ün "Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları" kitabı gibi sadece konuşmaları aktaran eserlerin yanında, Mehmet Evsile'nin daha spesifik konulara eğilirken, celselerden yararlanarak, kaleme aldığı "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kürt Politikası" adlı makalesi de bu alanda yapılan çalışmalara yönelik farklı yaklaşımlara birer örnek olmaları bakımından önemlidir. Bu zabıtlardan yararlanarak başka çalışmalar da yapılmaktadır. Bu çalışmaların sayısının artması ve yeni bakış açılarıyla, bizim de çalışmamızda öne çıkardığımız konularda, yeni eserlerin ortaya çıkması faydalı olacaktır. Tarihi kaynaklar olarak gizli celse zabıtları karşılaştırmalı

tarikh açısında da diğeri tarihsel belgelerin değeriendirilmesinde katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada, belirtilen dönemi yakından ilgilendiren konular içinden en önemli bulduklarımıza dikkat çekilecek ve değeriendirilecektir. Ele aldığımız 1920-1934 yılları arasında T.B.M.M'deki gizli celselerin dağılımı şu şekildedir:

1920 yılı: 24 Nisan 1336/1920, 1 Mayıs 1920, 9 Mayıs 1920, 17 Mayıs 1920, 29 Mayıs 1920, 3 Temmuz 1920, 4 Temmuz 1920, 5 Temmuz 1920, 18 Temmuz 1920, 24 Temmuz 1920, 9 Ağustos 1920, 25 Eylül 1920, 9 Teşrinievvel 1920, 11 Teşrinievvel 1920, 16 Teşrinievvel 1920, 17 Teşrinievvel 1920, 21 Teşrinievvel 1920, 23 Teşrinievvel 1920, 24 Teşrinievvel 1920, 15 Teşrinisani 1920, 2 Kanunuevvel 1920, 9 Kanunuevvel 1920, 27 Kanunuevvel 1920, 29 Kanunuevvel 1920, 30 Kanunuevvel 1920.

1921 yılı: 8 Kanunusani 1337/1921, 22 Kanunusani 1921, 24 Kanunusani 1921, 1 Şubat 1921, 4 Şubat 1921, 5 Şubat 1921, 8 Şubat 1921, 12 Şubat 1921, 14 Şubat 1921, 18 Şubat 1921, 21 Şubat 1921, 17 Mart 1921, 21 Mart 1921, 11 Nisan 1921, 18 Nisan 1921, 5 Mayıs 1921, 7 Mayıs 1921, 12 Mayıs 1921, 14 Mayıs 1921, 27 Haziran 1921, 23 Temmuz 1921, 30 Temmuz 1921, 2 Ağustos 1921, 3 Ağustos 1921, 4 Ağustos 1921, 5 Ağustos 1921, 8 Ağustos 1921, 11 Ağustos 1921, 22 Ağustos 1921, 13 Eylül 1921, 29 Eylül 1921, 3 Teşrinievvel 1921, 4 Teşrinievvel 1921, 5 Teşrinievvel 1921, 12 Teşrinievvel 1921, 13 Teşrinievvel 1921, 15 Teşrinievvel 1921, 16 Teşrinievvel 1921, 18 Teşrinievvel 1921, 27 Teşrinievvel 1921, 29 Teşrinievvel 1921, 31 Teşrinievvel 1921, 22 Teşrinisani 1921, 8 Kanunuevvel 1921, 12 Kanunuevvel 1921, 13 Kanunuevvel 1921, 14 Kanunuevvel 1921, 19 Kanunuevvel 1921, 24 Kanunuevvel 1921, 26 Kanunuevvel 1921, 27 Kanunuevvel 1921, 31 Kanunuevvel 1921.

1922 yılı: 3 Kanunusani 1338/1922, 7 Kanunusani 1922, 9 Kanunusani 1922, 14 Kanunusani 1922, 16 Kanunusani 1922, 17 Kanunusani 1922, 19 Kanunusani 1922, 23 Kanunusani 1922, 28 Kanunusani 1922, 2 Şubat 1922, 4 Şubat 1922, 6 Şubat 1922, 7 Şubat 1922, 9 Şubat 1922, 11 Şubat 1922, 13 Şubat 1922, 16 Şubat 1922, 20 Şubat 1922, 21 Şubat 1922, 23 Şubat 1922, 25 Şubat 1922, 6 Mart 1922, 13 Mart 1922, 14 Mart 1922, 16 Mart 1922, 18 Mart 1922, 20 Mart 1922, 24 Mart 1922, 27 Mart 1922, 30 Mart 1922, 4 Nisan 1922, 11 Nisan 1922, 12 Nisan 1922, 13 Nisan 1922, 22 Nisan 1922, 25 Nisan 1922, 27 Nisan 1922, 4 Mayıs 1922, 6 Mayıs 1922, 11 Mayıs 1922, 18 Mayıs 1922, 10 Haziran 1922, 15 Haziran 1922, 18 Haziran 1922, 22 Haziran 1922, 17 Temmuz 1922, 19 Temmuz 1922, 22 Temmuz 1922, 24 Temmuz 1922, 26 Temmuz 1922, 27 Temmuz 1922, 31 Temmuz 1922, 19 Ağustos 1922, 21 Ağustos 1922, 26 Ağustos 1922, 6 Eylül 1922, 7 Eylül 1922, 11 Eylül 1922, 14 Eylül 1922, 18 Eylül 1922, 20 Eylül 1922, 23 Eylül 1922, 25 Eylül 1922, 27 Eylül 1922, 30 Eylül 1922, 4 Teşrinievvel 1338/1922, 5 Teşrinievvel 1922, 7 Teşrinievvel 1922, 9 Teşrinievvel 1922, 10 Teşrinievvel 1922, 14 Teşrinievvel 1922, 16 Teşrinievvel 1922, 18 Teşrinievvel 1922, 2 Teşrinisani 1922, 6 Teşrinisani 1922, 11 Teşrinisani 1922, 18 Teşrinisani 1922, 20 Teşrinisani 1922, 21 Teşrinisani 1922, 22 Teşrinisani 1922, 27 Teşrinisani 1922, 29 Teşrinisani 1922, 25 Kanunuevvel 1922.

Uzm. Ömer Ali KESKİN

1923 yılı: 1 Kanunusani 1339/1923, 20 Kanunusani 1923, 25 Kanunusani 1923, 28 Kanunusani 1923, 29 Kanunusani 1923, 5 Şubat 1923, 7 Şubat 1923, 21 Şubat 1923, 2 Mart 1923, 3 Mart 1923, 4 Mart 1923, 5 Mart 1923, 6 Mart 1923, 24 Mart 1923, 9 Nisan 1923, 20 Eylül 1923, 22 Eylül 1923, 24 Eylül 1923, 8 Kanunuevvel 1923, 13 Kanunuevvel 1923.

1924 yılı: 26 Kanunusani 1340/1924, 30 Kanunusani 1924, 25 Mart 1924, 26 Mart 1924, 3 Nisan 1924, 16 Nisan 1924, 22/23 Nisan 1924.

1925 yılı: 4 Şubat 1341/1925, 15 Şubat 1925, 18 Şubat 1925, 5 Nisan 1925, 8 Nisan 1925, 9 Nisan 1925, 22 Nisan 1925, 18 Teşrinisani 1925, 23 Teşrinisani 1925, 7 Kanunuevvel 1925.

1926 yılı: 19 Nisan 1342/1926.

1927 yılı: 9 Mart 1927, 28 Mart 1927.

1934 yılı: 25 Teşrinievvel 1934.

Bu oturumların yıllara göre görüşme sıklığına baktığımızda, celseler Milli Mücadele'nin en önemli zamanlarında ve kritik dönemlerde, özellikle 1920, 1921 ve 1922 yıllarında yoğunlaşmış, diğer zamanlarda ve zamanla daha seyrek bir seyir izler hale gelmiştir. Bu bize, söz konusu gizli oturumların, ülkenin kaderinde oynadığı rolün önemini de açıkça göstermektedir.

1920-1934 Dönemi Gizli Celse Zabıtları

1920-1934 yılları arasını Türkiye Cumhuriyeti Tarihi açısından birkaç döneme ayırmak mümkündür. Bunlar içinde Milli Mücadele Dönemi olarak sınıflandırabileceğimiz 1919-1923 yılları çalışma konumuz olan T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları açısından en hareketli dönemi kapsar. 1924 yılı ile 1926 yılları arasındaki süreç ise bir iç hesaplaşma ve iç siyasetin tanzimi dönemi olarak öne çıkar. Bundan sonraki yıllar ise muhalif unsurlar ve farklı siyasal oluşumlar açısından sönük, Milli Mücadele'nin adeta tek temsilcisi görünümü sergileyen tek parti yönetiminin reformlar dönemi açısından ise parlak bir süreç olarak adlandırılabilir.

Bütün bu dönemleri gizli celseler açısından değerlendirirken, biz daha çok ülkenin geçirdiği bu üç aşamalı dönüşüm safhasını dikkate alacak ve buna paralel olarak da gündemi oluşturan konuları ve önemli meseleleri, kronolojik olarak, celseler üzerinden değerlendireceğiz.

1. Dahili, Siyasi ve Askeri Durum. İç İsyanlar ve Umumi Vaziyet (Ahval-i Dahiliye, İç İsyanlar, Vaziyeti Askeriye, Mebuslar'ın Ankara'ya Kabulü, Vaziyeti Umumiye ve Elviye-i Selase, Ordunun Durumu, Zabitanlar, Firariler)

TBMM, 23 Nisan 1920'de açıldığında ülkenin içinde bulunduğu durum oldukça vahimdir. Osmanlı yönetimi ülkenin idaresi açısından ve işgale karşı mücadele bakımından yetersiz kalmıştı. Bu nedenle Anadolu'da başlayan Milli Mücadele ve direniş hareketi örgütlenmeye başlamış, bir taraftan isyanlar patlak verirken, diğer taraftan da Ankara'da açılan Meclis, mebusları aracılığıyla, bu zorlu gidişata yön verebilmek için mücadeleye girişmişti.

Bu dönemi, belki de, kayıtlara geçmiş olarak en iyi tarif eden ilk beyanat, Büyük Millet Meclisi'nde 24 Nisan 1920'de gizli oturumda verilen Mustafa Kemal'in beyanatıdır (Jaeschke, 1989a: 100). **“Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin ahval-i dahiliye hakkında beyanatı”**(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 2)⁽¹⁾ sadece Anadolu'ya ilişkin bir değerlendirme olmamış, Irak'dan, Kafkasya'dan, Ermenilerden, Gürcistan'dan, Bolşeviklerden de bahsedilmiş, çevre bölgelerin siyasi tavırları ve aldıkları pozisyonlara değinilmiştir. Mühim olan memleketin halâsı diyen Mustafa Kemal, memleketin kurtulması için şahıs meselelerinden ve hatır meselelerinden uzak kalınmasını tavsiye etmiştir. O günlerin en önemli konularından biri de Anadolu'da yer yer çıkan ayaklanmalardır. Mustafa Kemal Paşa'nın, 1 Mayıs 1920'deki gizli oturumda özellikle daha yeni kurulmuş olan Meclis'i ve milli direniş zorlayan isyan hareketlerinden de bahseden bir beyanatı daha olmuştur. **“Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Bolu ve Havali-sindeki isyan hadisatıyla İzmir cephesi Anzavurharekatı, Adana cephesi ve ahval-i siyasiye hakkında beyanatı”**(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 2)⁽²⁾ olarak görüşmede aktardığı beyanat mevcut durumun ciddiyetini de gözler önüne serer.

Takip eden günlerde yeni beyanatlarla, mevcut ve sürekli değişen durum sık sık Meclis'de gizli görüşmelere konu olacaktır. **“Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin vaziyet-i askeriye ve siyasiye hakkında beyanatı”**(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 20)⁽³⁾ tam da bu konuları kapsayan önemli bilgilendirme toplantıları olarak gizli celselerin en temel konularıdır.

Fakat bu günlerde Milli Mücadeleciler için birçok önemli konu daha vardır. Verilen bu mücadele aynı zamanda İstanbul'da dağıtılmış olan Meclis'in mebusları tarafından hararetle desteklenmekte, Anadolu'ya geçebilenler Ankara'da açılan yeni Meclis'e ulaşmaya çalışmaktadır. Bunun için de Ankara'da açılan Meclis önemli kararlar almaktadır. **“Davete icabetle Büyük Millet Meclisi'ne iltihak etmemiş olan mebusların suret-i kabulüne dair kanun”**(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 12)⁽⁴⁾ ile İstanbul'dan gelecek olan mebusların İcra Heyeti'yle temasa geçmelerine, üzerlerine düşecek görevler konusunda vazifelendirilmelerine ve buna benzer konularda çalışmalar yapılmasına olanak sağlanmak istenmiştir(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 30)⁽⁵⁾.

Yine bu günlerde Mustafa Kemal'in, gizli celselerde, anavatanına iltihak eden Elviye-i Selase için beyanatları olmuş, *"Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin; anavatanına iltihak eden Elviye-i Selase'de teşkilat yapılması için hükümete salahiyyet itasına dair takrirler üzerinde ve vaziyet-i umumiye hakkında beyanati"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 31)⁽⁶⁾ gelişmelerin yakından takip edildiğini gösterir. Umumi vaziyetin yanında, *"İstizah takriri münasebetiyle İsmet Beyefendi ile Fevzi ve Mustafa Kemal Paşa hazretinin vaziyet-i askeriye, siyasiye ve dahiliye hakkında beyanatları"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 38)⁽⁷⁾, *"Vaziyeti askeriye, siyasiye ve dahiliye hakkında istizah takriri"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 52)⁽⁸⁾, *"Ordu teşkilatının yeniden tanzimi ve ordunun takviyesi, müslüm ve gayrimüslimlerden bedel-i nakdi alınıp alınmaması ve gayrimüslimlerin bir kısmı hakkında ihtiyati tedabir ittihazına lüzum olup olmadığı"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 76)⁽⁹⁾, *"Bazı zabitanla alakalı suistimaller, askeri firariler"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 86)⁽¹⁰⁾ ile ilişkili olarak çeşitli beyanatlar, istizah takrirlerine ilişkin açıklamalar ve görüşmeler sıkça yapılmış, Milli Mücadele için genel durum değerlendirmeleri, askeri durum, firarlar, azınlıkların askerlik meseleleri, ordunun takviyesi ve siyasi vaziyet konularına değinilmiştir.

2. Anadolu'nun İşgali ve Cephe Teftişleri (Yunan İşgali, Cephe Teftişleri ve Vaziyeti Harbiye, Hilafet Meselesi, Doğu Cephesi ve Kazım Karabekir'in İleri Harekatı)

Bu dönemde, güneyde ve kuzeyde Fransızlarla mücadele edilirken batıda da Yunanlıların ilerleyişi hızlanmaya başlamıştır. İç isyanlar büyümüş, bunlarla uğraşmak zorunda kalan direnişçilerin zaaflarından yararlanmak isteyen Yunanlılar, Akhisar'ı, Salihli, Soma ve Kırkağaç'ı, Haziran ayının sonlarına doğru Kula, Alaşehir ve Balıkesir'i, Temmuz ayından başlayarak da Edremit, Bandırma, Biga, Buldan, Çorlu, Bursa, İznik, Tekirdağ'ı, Ağustos başlarında da Gelibolu'yu işgal etmişlerdi (Jaeschke, 1989a: 109-115). Afyon ve Uşak'ın işgalleri de Ağustos sonuna doğru gerçekleşmiştir (Jaeschke, 1989a: 119). 10 Ağustos 1920'de de Sevr Antlaşması İstanbul Hükümeti'nce kabul edilmişti (Jaeschke, 1989a: 116).

Batı Anadolu'da bu işgaller yaşanırken Milli Mücadele'nin Meclis'i ve liderleri cepheleri dolaşmakta (Jaeschke, 1989a: 116) ve teftişler yapmaktadır. *"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin cephelere vaki teftiş seyahatleri sonunda vaziyet-i harbiye hakkında beyanati"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 118)⁽¹¹⁾ bu teftişler sonunda, Meclis gizli oturumunda dile getirilmiştir.

İşgal altındaki İstanbul ve yer yer işgal edilmekte olan memleketin diğer bölgeleri nedeniyle, önemli bir konu olarak saltanat ve hilafet meseleleri de tam bu günlerde Meclis gündemine gelmiş, *"Hilafet mevzuu ve İstanbul hükümeti ile noktainazar üzerinde anlaşmak üzere gelmiş olan heyetler hakkında"* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 132)⁽¹²⁾ 25 Eylül 1920'de bir gizli oturum düzenlenmiştir. Hilafet ve saltanata ilişkin görüşler, gerekliliği üzerine konuşmalar ve kanundaki değişiklikler gündem

konusu olmuştur. Bu toplantı, hilafet ve saltanata ilişkin tartışmalara ilk örnek olması nedeniyle, önemli bir celse olarak, tarihteki yerini almıştır.

Diğer taraftan, Ağustos ayı sonları ile Eylül ayı boyunca ve Ekim ayında, iç siyaset ve Doğu Cephesi ile ilgili gelişmeler yaşanmış, İstanbul'da hükümet değişiklikleri olmuş, Ermenilerin taarruzlarına karşı Kazım Karabekir önderliğinde ileri hareket yapılmıştı (Jaeschke, 1989a: 118-124). Bu gelişmeler bir bakıma Yunan işgali öncesi bir toparlanmaya da fırsat verecekti.

3. Dış Politika, Londra Konferansı, Doğu Cephesi, Çerkez Ethem Hakkında (Dış Siyasi Durum İzahatı, Bolşevik ve Kafkas Hükümetleri Meselesi, Fransız Kuvvetleri Tahliyesi, Milis Kuvvetlerin Tasfiyesi, Ermenilerle Müzakerat, Çerkez Ethem Meselesi ve Düzenli Ordu, Londra Konferansı, Doğu Cephesi ve Şark Meselesi)

Bir yandan da, bu zorlu dönemde, dış siyasete ilişkin gelişmeler takip edilmekte *“Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Beyin vaziyet-i siyasiye hakkında beyanatı”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 148)⁽¹³⁾ ile Meclis aydınlatılmaya çalışılmaktadır. *“Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebat-ı siyasiye hakkında”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 158)⁽¹⁴⁾ celseler düzenlenmekte, Yusuf Kemal'in *“Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebatımız ve Kafkas hükümetleriyle akdedilecek muahedeler”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 176)⁽¹⁵⁾ hakkında verdiği izahatı karşılıklı fikir alışverişleriyle sürüp gitmektedir.

Hem iç siyasetin, hem dış siyasetin hem de bağımsızlık savaşının aynı anda yürütülmeye çalışıldığı bu zor günlerde sevindirici haberler de Ankara'ya ulaşmakta *“Adana'nın Fransız kuvvetlerinden tahliyesi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 221)⁽¹⁶⁾ gizli celselerin konusu olmaktadır.

“Cephelerdeki askeri vaziyet, bazı milis kuvvetlerin tasfiyesi hakkında istizah takrirı”(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 252)⁽¹⁷⁾ düzenli orduya geçmek konusundaki çalışmaların gerekliliği ve bunun için yapılan çalışmaları göstermesi bakımından önemlidir. Zira milis kuvvetlerin intizamının bozulmuş olması ve adeta başbozuk davranışlar içinde bulunması nedeniyle Osmanlı Ordusu hüviyetini göstermeyen bir hal ve vaziyette olmaları bu tür bir dönüşümü gerekli kılmakta, Meclis de bunu yapılan görüşmelerle teyit etmektedir.

Yine bir taraftan *“Ermenilerle yapılan müzakerat”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 244, 348)⁽¹⁸⁾ hakkında Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in izahatları dinlenmiş, bir taraftan da *“Mustafa Kemal Paşanın Çerkez Ethem meselesi hakkında beyanatı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 273)⁽¹⁹⁾ Meclis gizli celselerinin konusu olmuştur. O günlerin en önemli ve ciddi konusu sayılabilecek Çerkez Ethem Olayı ile ilgili, *“Çerkez Ethem meselesi üzerindeki cepheyi teşriften dönen mebusanın izahatı”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 290)⁽²⁰⁾ Meclis'i bu konuda oldukça

aydınlatmıştır. Bu günlerde Batı Cephesi'nin en önemli milis güçleri tam anlamıyla düzenli orduya katılmış, itaat etmeyen veya isyan edenler ise cezalandırılma yoluna gidilmiştir. Çerkez Ethem Yunanlılara sığınırken Demirci Mehmet Efe teslim olmuştur (Jaeschke, 1989a: 134-135).

Doğu Cephesi'nde oluşan rahatlamayla, Milli Mücadeleciler artık Batı Cephesi'ne ağırlık vermeye başlamış, Yunan ilerlemesine karşı İnönü'de önemli başarılar kazanılmıştır (Jaeschke, 1989a: 135). Tam da bu günlerde (26 Ocak 1921) Londra Konferansı'na davet mektubu İstanbul Hükümeti'ne verilmiş, onlar da Ankara ile görüşmelere başlamışlardır. Zira İtilaf Devletleri, Ankara'dan da bir mümesilin katılmasına sıcak bakmaktadırlar (Jaeschke, 1989a: 135). Bu konu o günlerde B.M.M.'de gizli celse görüşmelerine neden olmuş, "**Londra Konferansı'na gidecek Sulh Murahhas Heyeti hakkında Heyet-i Vekile tezkeresi**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 366)⁽²¹⁾ görüşülmüş, sulh meselesine ilişkin devam eden muhaberata dair izahat Fevzi Paşa tarafından verilmişti. Sulh görüşmecilerinin oluşturulması hakkında öneriler verilmiş, fikirler paylaşılmıştır. Bu konuda İstanbul Hükümeti'nin tutumu da masaya yatırılmıştır. Görüşmeye bir gün sonra devam edilmiş, "**Londra Konferansı'na gidecek Sulh Murahhas Heyeti hakkında Heyet-i Vekile tezkeresi**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 382)⁽²²⁾ görüşmelerine devam edilmiş, takip eden günlerde "**Sevr Muahednamesi hakkında İstanbul'da Tevfik Paşa'ya çekilen telgraf**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 410)⁽²³⁾ ele alınmış, buna karşın Tevfik Paşa'nın telgrafına cevap verilmemesi kabul edilmişti.

12 Şubat 1921'de "**Londra Konferansı'na iştirak etmek üzere intihap olunan heyete verilen talimat**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 418)⁽²⁴⁾ Meclis gizli görüşmelerinde ele alınmış, mebuslar bilgilendirilmiş, karşılıklı tartışmalar ve fikir alışverişleri ile durum değerlendirmesi yapılmıştır.

Doğu Cephesi'ni kendi açısından olumlu bir aşamaya getiren Ankara, Kafkaslar'da yaşanan hareketliliğe karşı kayıtsız kalmamış, "**Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa Hazretlerinin; Gürcistan ve Ermenistan arasında zuhur eden harp ve Kafkasya ahvali hakkında beyanati**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999a: 446)⁽²⁵⁾ ile bu bölgeye B.M.M.'nin dikkatini çekmiştir. Yine "**Vilayati Şarkiye seyahatinden avdet eden Erzurum Mebusu Mustafa Duran Beyin Ahval-i Şarkiye'ye dair beyanati**" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 28)⁽²⁶⁾ da bu konuda Meclis'in bilgilendirilmesini sağlamıştır.

Aynı zamanda bu günlerde, uzun süredir sukut halinde olan Batı Cephesi'nde yeniden bir hareketlenme başlamış, Yunanlılar I. İnönü mağlubiyeti sonrası toparlanarak taarruza geçmişlerdi. Fakat, bu taarruz da yine İnönü'de durdurulacak ve geri püskürtülecekti (Jaeschke, 1989a: 146). Yunanlılar bu yenilgiden sonra, yeniden bir hazırlık ve takviye sağlayabilmek için Nisan ayından Temmuz ayı başlarına kadar, küçük çaplı baskınlar dışında, ileri bir hareket yapmayacak, fakat Temmuz ayından itibaren Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ile büyük bir taarruza başlayacaklardı (Jaeschke, 1989a: 155-157).

4. **Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ve Sakarya Savaşı Hakkında (Kütahya-Eskişehir Taarruzu ve Gelişmeler, Vaziyeti Maliye, Başkumandanlık Meselesi, Askeri Durum Değerlendirmesi, Sakarya Savaşı)**

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri olarak bilinen ve Yunanlılar tarafından başlatılan bu önemli ve Milli Mücadele açısından hayati taarruz Meclis’de ivedilikle görüşülmeye başlanmış ard arda gizli oturumlar yapılmıştı. *“Yunan taarruzu üzerine vaziyet-i harbiye hakkında müzakerat ve TBMM’nin Kayseri’ye nakli”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 98)⁽²⁷⁾ ve *“Heyeti Vekile Reisi Fevzi Paşa’nın Eskişehir’in sukutundan sonra cepheye yaptığı teftiş neticeleri hakkında izahatı ve Meclis’in Kayseri’ye nakli”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 116)⁽²⁸⁾ başlıklı celselerde Fevzi Paşa’nın izahatı dinlenmiş, bu ciddi gelişme ve Yunan tehdidi karşısında Meclis’in Kayseri’ye taşınması ve diğer konuların müzakeresi yapılmış, mevcut gelişmelere bakarak yeniden bir karar ittihazına başvurulmasına karar verilmiştir. *“Cepheden avdet eden Sinop Mebusu Rıza Nur, Karesi Mebusu Vehbi ve İzmir Mebusu Mahmut Esat Beylerin takdim ettikleri müşterek rapor ve bu zevatın rapor üzerinde verdikleri izahat”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 132)⁽²⁹⁾ Meclis gizli oturumunda uzun süre müzakere edilmiş, gidişata dair hal çareleri dile getirilmiştir.

Elbette böyle bir süreçte, hem askeri, hem ekonomik hem de beşeri sıkıntılar had safhadadır ve bütün bu sıkıntılarla yüzleşerek bir çıkar yol bulmak zorunluluğu vardır. *“Vaziyet-i maliye hakkındaki müzakerat”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 146)⁽³⁰⁾ celsesinde Maliye Vekili Hasan Bey, Sakarya Savaşı öncesinde izahat verirken, bunu *“vaziyet-i askeriye ve maliye ve başkumandanlık ihdası hakkında”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 157)⁽³¹⁾ yapılan başka bir oturum takip etmiştir. O günlerin önemli bir konusu olan başkumandanlık meselesi ehemmiyet arz etmektedir. Girişilecek bu ölüm-kalım savaşında orduyu sevk ve idare etmek adına önemli bir karar arefesinde bulunan Meclis *“Başkumandanlık ihdası ile bu vazifenin TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine tevcihi hakkında kanun teklifi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 164)⁽³²⁾ yapmış ve bunu, tadil tekliflerini red ederek, kabul etmiştir. Başkumandanlık isteği Mustafa Kemal’den gelmiş, bu zor dönemde Meclis önemli kararlar vermiş, orduda çeşitli görev değişiklikleri olmuştur (Jaeschke, 1989a: 158).

Diğer taraftan, 8 Ağustos 1921’de *“Vaziyet-i askeriye hakkında”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 188)⁽³³⁾ yapılan gizli oturumda askeri durum ve jandarmanın vaziyeti değerlendirilmiş, çeşitli müzakereler yapılmıştı. İllerleyen günlerde, Sakarya Savaşı’nın başlamasından bir gün önce, 22 Ağustos 1921’de, yaklaşan tehlikeye karşı tedbir olarak, *“Meclis’in Kayseri’ye nakli”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 221)⁽³⁴⁾, Meclis’in müzakere edecek kısmının Ankara’da kalması, diğer kısmının Kayseri’ye gitmesine ilişkin Fevzi Paşa’nın (Milli Müdafı Vekili) beyanatı görüşülmüştür. Ailelerin durumu da ele alınmış, münakaşalar sonrası naklin, efkar-ı umumiye ve yabancı devletler nezdinde bırakacağı menfi tesirler nazarı dikkate alınarak, tehiri muvafık görülmüştür. Yaşanan endişelere rağmen Türk Ordusu uzun bir direniş ve 21 gün süren savunma savaşından sonra mutlak bir zafer elde edecektir (Jaeschke, 1989a: 161).

5. Sakarya Savaşı Sonrası Hakkında (Gürcüler, Azeriler ve Ermenilerle Müzakereler ve Konferans, İç Gıda Noksanlıkları ve Nakliye, Koçgiri ve Umraniye Hadiseleri ve Ahvali İnzibatiye, Samsun'da Rumların Soygunculukları, Ankara Muahedesi, Ordunun Eksiklerinin Tamamlanması, Başkumandanlık Süresini Uzatma, Ordunun Genel Hali, Limanlarda Gümrük Resmi Meselesi, Büyük Taarruz Hazırlıkları, Hariciye Vekilinin Avrupa İzlenimleri ve Misak-ı Milli'nin Anlatılması, Mali Durum ve Sıkıntılar, Pontus Meselesi ve İstiklal Mahkemesi)

Sakarya Meydan Savaşı sonrası iç ve dış gündemi yoğunlaşan Meclis adeta çok önemli konuları bir arada görüşmek zorunda kalmış, "*Hariciye Vekili'nin, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile akdedilecek konferans hakkında beyanati ve memleket dahilindeki vesait-i nakliye, buğday, un ve ekmek noksanlıkları ve bunların temini*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 226)⁽³⁵⁾ gibi konular önemli gündem maddeleri olarak müzakere edilmişti.

Meclis bir taraftan "*Koçgiri ve Umraniye hadiseleri ve Şark vilayetlerindeki ahvali inzibatiye*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 248, 262, 272)⁽³⁶⁾ hakkında gizli celseler yaparken, bir taraftan da "*Rumların Samsun muntikasında icra ettikleri şekavet (soygunculuk/haydutluk) mevzuunda Lazistan mebusu Ziya Hürşit ve Osman Beylerin Dahiliye Vekilinden istizahı*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 280)⁽³⁷⁾ nı müzakereye sahne oluyordu.

Bu sıralarda Fransa ile Güney Cephesi'nin kapanmasını sağlayacak girişimler başlamış (Jaeschke, 1989a: 163), "*Fransızlarla yapılacak İtilafname*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 290)⁽³⁸⁾ ile ilişkili olarak Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyefendi'nin izahatı dinlenmiştir. Bu konu çeşitli defalar "*Fransızlarla yapılacak İtilafname*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 298, 321, 335, 361)⁽³⁹⁾, başlıklarıyla gizli celselerde görüşülmüş, ilişkilerdeki genel durum, Yunanlılar'a karşı Fransızlar'ın tavırları ve işgalin sonlanmasının programı ile diğer konular ve Suriye konusu ile Misak-ı Milli hakkında müzakereler olmuştur. Tüm görüşmelerin sonucu olarak metin üzerinde görüşmelere paralel bazı tashihler yapılarak imzalamaya Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyefendi'nin yetkili kılınmasına karar verilmiştir. Fransa ile Ankara Muahedesi 20 Ekim 1921'de imzalanmıştır (Jaeschke, 1989a: 164).

Artık, savunma savaşları sonrası işgali tamamen sonlandırmak ve düşmanları ülke topraklarından atmak adına büyük bir hazırlığa girişilecek, Anadolu baştan aşağı ordu için seferber olacaktı. "*Ordunun ilbas ve iaşesine dair Lazistan Mebusu Osman Bey ve Rüşfekasının istizah takrir ve Müdafaa-i Milliye Vekili'nin cevabı*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 374)⁽⁴⁰⁾, "*Başkumandanlık Kanunu'nun müddetinin temdidini*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 413)⁽⁴¹⁾, "*Ordu levazimatına, vaziyet -i harbiye ve askeriye hakkında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın izahatı*" (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 454)⁽⁴²⁾, "*Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa Haz-*

retlerinin Sakarya Harbi'nden sonraki askeri vaziyet hakkındaki beyanati” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 468)⁽⁴³⁾, *“Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretlerinin Sakarya Harbi'nden sonraki askeri vaziyet hakkındaki izahatı üzerine açılan müzakerat, ordunun ilbas ve iaşesi, mali askeri ve siyasi vaziyet”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 486)⁽⁴⁴⁾, *“Başkumandanlık Kanunu'nun temdidini hakkında Çorum mebusu Ferit Bey ve 43 refikinin kanun teklifi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 675)⁽⁴⁵⁾ gibi gizli oturum konuları Milli Mücadele'nin kesin bir sonuca ulaştırılması amacıyla yapılan önemli toplantılardır.

Yine *“Karadeniz limanlarına ithal olunacak mısır ve mısır unları ile İzmit Sancağı'na gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden istisnası hakkında iktisat encümeni mazbatasını”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 681, 690, 700, 750, 840)⁽⁴⁶⁾ birçok defa görüşülmüş, birçok maddeye ilişkin değişik ekleme ve düzeltmeler yapılarak, *“Karadeniz limanlarına ithal olunacak mısır ve mısır unları ile İzmit Sancağı'na gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden istisnası hakkında muvazene-i maliye encümeni mazbatasını”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999b: 862)⁽⁴⁷⁾ son şeklini bu toplantılardaki kararlar doğrultusunda almıştır.

Büyük Taarruza hazırlanan Meclis bir taraftan *“Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin vaziyet-i askeriye hakkında izahatı ve mevzu üzerinde müzakerat”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 2)⁽⁴⁸⁾ başlıklı celsesi ile çalışmalarını sürdürürken, bir taraftan da dış siyasete ilişkin olarak Batılı ülkelerin genel siyasi vaziyeti de oturumların konusu olmaktadır. *“Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa Hazretleri'nin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Londra seyahati ile alakalı zabıtların muvakkaten tehir-i neşri hakkındaki beyanati”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 47)⁽⁴⁹⁾, *“Avrupa'dan avdet eden Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in ahval-i siyasiye ve intihabaatı hakkında beyanati ve suallere cevabı ve mütareke teklifine verilecek cevabi nota”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 172)⁽⁵⁰⁾ gibi oturum konuları Avrupa'ya Misak-ı Milli mefhumunun anlatılması, Avrupa'nın Milli Mücadele'ye bakışının anlaşılması ve Avrupa'nın Milli Mücadeleciler hakkında doğru ve eğri fikirlerini anlamakla ilgili içerikler barındırır. İzzet Paşa'nın (İstanbul Hükümeti) Avrupa'ya seyahati ve onunla olan konuşma da bu celsede aktarılırken, cevabi nota tasdik olunur.

Diğer taraftan, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar o günlerin ayrıca ele alınması gereken önemli bir konudur ve buna ilişkin Maliye Vekili Hasan Bey Meclis gizli celselerinde önemli izahatlar vermektedir. *“Maliye Vekili Hasan Bey'in vaziyeti maliye hakkında beyanati”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 198)⁽⁵¹⁾, *“Vaziyet-i maliye hakkında müzakerat”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 216, 244)⁽⁵²⁾ başlıklarıyla yapılan görüşmeler ard arda yapılan birçok oturumda, önemli gündem maddesi olarak müzakere edilmiştir. Mali konulara paralel olarak askeri durum da Mustafa Kemal Paşa'nın izahatlarıyla Meclis'e sunulmakta *“Vaziyeti askeriye hakkında Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin izahatı ve suallere*

cevabı”(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 334)⁽⁵³⁾ başlıklı celse yapılan hazırlıkları ve oluşan gelişmeleri açıklığa kavuşturmaktadır.

Bu günlerin bir diğeri konusu Pontus meselesidir. *“Trabzon Mebusu Ali Şükürü Bey ve rüfekasının Pontus meselesi ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne dair Dahiliye Vekili’nden istihzah takriri”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 362)⁽⁵⁴⁾, *“Trabzon Mebusu Ali Şükürü Bey ve rüfekasının Pontus meselesi hakkında Dahiliye Vekili’nden istihzah”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 368)⁽⁵⁵⁾, *“Yeni bir İstiklal Mahkemesi teşkiline dair İcra Vekilleri Heyeti tezkiresi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 606)⁽⁵⁶⁾, *“Pontus meselesi hakkında müzakerat”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 679)⁽⁵⁷⁾, *“Pontus meselesi hakkında layiha-i kanuniye”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 711)⁽⁵⁸⁾ gibi gizli celse konularında önemli müzakereler yapılmış, takrirler değerlendirilmiş, Amasya’da bu işle ilgili olarak bir İstiklal Mahkemesi kurulması tartışılmış ve Pontus eşkiyasının halli için çareler aranmıştır.

6. Büyük Taarruz, Mudanya Mütarekesi ve Saltanatın Kaldırılması Hakkında (Askeri Durum, Garp Cephesi ve Başkumandanlık Muharebeleri, Yunanlılar ve İtilaf Devletleri’nin Mütareke Teklifleri, Hariciye Vekili’nin Genel Siyasi Durum Hakkında Beyanatu, Mudanya Konferansı, Müzakere ve Yetkiler, Halife Vahdettin’in Firarı ve Hal’i Müzakeratı ve Halifelige Abdülmecit Efendi’nin Getirilmesi)

26 Ağustos 1922 tarihine gelindiğinde ise Milli Mücadele’nin tüm meselelerinin kaynağı olan işgalin sonlandırılması adına Büyük Taarruz başlatılmıştı(Jaeschke, 1989a: 190). Aynı gün *“Vaziyeti askeriye hakkında Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey’in beyanatu”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 710)⁽⁵⁹⁾ Meclis’de görüşülüyordu. Başvekil Rauf Bey bütün memur ve halktan orduya yardımı rica ediyordu(Jaeschke, 1989a: 190).

Gelişmeler ve başarılı muharebeler sonrasında, 6 Eylül 1922’de, Riyaset kürsüsüne örtülen siyah örtünün (puşidenin) kaldırılması dahi düşünülmeye başlanmıştır(Jaeschke, 1989a: 191). *“Garp Cephesindeki muharebatın kemali muvaffakiyetle devam ettiğini bildiren Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nden mevрут şifre ve buna dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Tezkiresi”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 746)⁽⁶⁰⁾ de yine bu günde gizli celse kürsüden seslendirilmektedir. Başkumandanlık Muharebeleri unvanıyla Garp Cephesi’nin adlandırıldığına dair Fevzi Paşa’nın şifresi tebliğ olunup celse tatil olunmuştur. Bu gelişmeler sonrası *“İtilaf Devletleri’nin mütareke teklifi”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 750)⁽⁶¹⁾ artık gecikmemiştir. Yunanlılar, İngilizler’den mütareke teklifinde bulunması talebinde bulunmuş, bunu telgrafla İstanbul’dan, milli hükümet adına vazifeli Hamit Bey ilettiği. Bütün bu gelişmeler Anadolu’nun zaferinden sonra geleceğe yönelen yeni bir siyasal vaziyetin de habercisidir.

Genel siyasi durum ve gelişmelere ilişkin olarak, bu günlerde, Meclis gizli oturumlarında önemli beyanlatlar verilecektir. *”Hariciye Vekili Rıza Nur Bey’in ahvali siyasiye hakkında beyanati”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 812)⁽⁶²⁾, *”Heyet-i Vekile Reis Vekili ve Şeriye Vekili Abdullah Azmi Efendi Hazretleri’nin ahvali siyasiye hakkında beyanati”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 824)⁽⁶³⁾ yakın bir gelecekte İtilaf Devletleri ile siyasi müzakerelerin yapılacağına dair ilk işaretlerdir. Çok geçmeden Mudanya Konferansı açılacak ve müzakereler başlayacaktır (Jaeschke, 1989a: 198). Meclis’de bu konuya ilişkin önemli celseler olacak, *”Mudanya Konferansı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 896, 910)⁽⁶⁴⁾ başlıklı oturumlarda Hariciye Vekili Yusuf Kemal, Mudanya’da başlamış olan Konferans’a dair izahatda bulunacaktır. *”Mudanya Konferansı ve hükümete protokolü imza salahiyeti verilmesi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 932)⁽⁶⁵⁾ başlıklı celsede ise Mudanya müzakeratı hakkında muhaberat aktarılmış, müzakereler yapılmış ve İsmet Paşa’ya protokolü imza yetkisi verilmişti. Zaten bu celseden bir gün sonra da, 11 Ekim 1922’de, Mudanya Mütarekenamesi imza edilmişti (Jaeschke, 1989a: 198).

Dış siyaset ve işgal ile ilgili alanlarda belli bir aşama kaydeden Ankara, artık iç siyasete yönelik girişimlere başlayacaktır. Bunun ilk işareti *”Halife Vahidettin’in firarı ve hal’i hakkında müzakerat ve Halifelğe Abdülmecit Efendinin seçilmesi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1042)⁽⁶⁶⁾ başlıklı gizli celsede verilmiş, Sultan Vahidettin’in İngiliz gemisiyle İstanbul’dan ayrılmasına dair ve hal’i ile, Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi’nin Halife olarak kabulü karara bağlanmıştır. Ardından da yapılan başka bir gizli oturumda *”Halife’ye Emanat-ı Şerife’yi teslim ve biat etmek üzere İstanbul’a bir Heyet-i Mebuse izamı hakkında Divan-ı Riyaset kararı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1081)⁽⁶⁷⁾ alınmıştır. İç siyasette belli bir zemin oluşturan Ankara yönetimi tekrar dış siyasete ağırlık vermeye başlayacaktır.

7. Lozan Barış Konferansı Hakkında (Lozan Konferansı, Musul Meselesi)

Bu tarihten sonra en mühim konu sulh görüşmeleri olacak, bunun için de gizli celselerde çoğunlukla Lozan Konferansı’na dair müzakereler yapılacaktır. *”Lozan Konferansı hakkında İcra Vekilleri Heyet-i Reisi Hüseyin Rauf Bey’in İzahatı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1146)⁽⁶⁸⁾, *”Lozan Konferansı hakkında Ankara’ya avdet etmiş bulunan Konferans azasından Trabzon Mebusu Hasan Bey’in izahatı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1169)⁽⁶⁹⁾, *”Lozan Konferansı ve Avrupa vaziyeti hazırası hakkında müzakerat”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1220)⁽⁷⁰⁾ başlıklı müzakereler genel izahatla sürmekte, özellikle Musul meselesi ciddi tartışmalara konu olmaktadır. Yine *”Lozan Konferansı’nın müzakere safahatı ve vasıl olunan son şekil hakkında Heyet-i Vekile Reisi Hüseyin Rauf Bey’in izahatı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1236)⁽⁷¹⁾, *”Lozan Konferansı’nda bulunan Hariciye Vekili İsmet Paşa’ya gönderilen anlaşma esaslarını muhtevi cevap”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1267)⁽⁷²⁾, *”Lozan Konferansı’nın vaziyeti ahiresine dair hariciye vekili İsmet Paşa’dan mevru telgraf”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1274)⁽⁷³⁾, *”Hariciye Vekili İsmet Paşa’dan gelen*

Lozan Konferansı ile alakalı telgraflar” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1284)⁽⁷⁴⁾, *“Lozan Konferansı’ndan avdet etmiş bulunan Hariciye Vekili İsmet Paşa’nın Konferans’ın safahatı ve inkata sebeplerine dair izahatı”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999c: 1290)⁽⁷⁵⁾bu konferansın gelişim aşamalarının Meclis’de sürekli takip edildiğine dair belirtiler olarak önemlidir. *“Sulh Muhaedesi’nin fasıl fasıl müzakeresi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 2)⁽⁷⁶⁾ yapılmakta, *“Lozan Konferansı’nda takip olunacak iktisadi ve mali mesail ile mesaili arzıye ve siyasideki esasat hakkında müzakerat”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 30)⁽⁷⁷⁾ devam etmektedir. Düvel-i muhtelifce Lozan Konferansı’nda ileri sürülen tekalif-i sulhiyeye mukabil takip olunacak iktisadi, mali, siyasi ve arzime-saildekiesasat üzerinde Hariciye Vekili İsmet Paşa ve Maliye Vekili Hasan Beyler’in izahatları ve azayı kiramin mütalaatı olan bu son celse önemli bir fikir alış verişi sağlamıştır. Bu müzakereler devam etmiş, *“Lozan Konferansı’nda ki tekalif-i sulhiye üzerinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Vekili İsmet Paşa ve Sulh Heyet-i Murahhasa müşavirlerinden Diyarbekir Mebusu Zülfü Bey’in izahatı”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 74)⁽⁷⁸⁾, *“Lozan Konferansı’ndaki tekalifi sulhiye üzerine müzakerat”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 106)⁽⁷⁹⁾, *“Lozan Konferansı’ndaki tekalifi sulhiye üzerinde müzakerat ve İcra Vekilleri Heyeti’ne itimat takririnin kabulü”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 150)⁽⁸⁰⁾ gibi celselerle hep bu mesele üzerinde ve İtilaf Devletleri’nin muahede projesinin karşısında Konferans’a devamla memleketin huku-ku hayatiye ve istiklalinin temini sağlanmaya çalışılmış, bu amaçla Meclis’deki müzakereler de uzun süreli, ard arda ve çetin geçmiştir. Öyle ki Ali Şükrü’nün, Mehmetçiğin süngüsüyle kazanılan muazzam zaferin Lozan’da heba edildiğini söylemesine kadar varan tartışmalar söz konusudur. Mustafa Kemal ise buna karşılık Ali Şükrü’ye memleketi zarardide ediyorsunuz diye karşılık verir. Meclis çok gergin bir hava içindedir (Jaeschke, 1989b: 26). Fakat Anlaşma 24 Temmuz 1923’de (Jaeschke, 1989b: 38) imzalanacak ve 23 Ağustos 1923’de T.B.M.M.’de onaylanacaktır.

8. Milli Mücadele’den Sonraki Dönem Hakkında (Çeşitli İç ve Dış Konular)

Lozan Barış’ı sağlandıktan sonra, o dönemde ve ondan önceki süreçte yaşanan yoğun gizli celse çalışmalarına nazaran, yeni dönemde celselerde bir azalma eğilimi görülmüş, gündemler ve içerikler farklılaşmaya başlamıştır. *“Mücadele-i Milliye’ye iştirak etmeyen ve Hudud-ı Milli haricinde kalan erkan ve umera ve zabitan mensubın-i askeriye hakkında yapılacak muameleye dair layiha-i kanuniye”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 235, 260, 284, 284)⁽⁸¹⁾, *“Hyayet-i Vataniye Kanunu’nun birinci maddesinin tadili hakkında kanun ve İstanbul’da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasına dair Başvekil İsmet Paşa’nın teklifi”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 314)⁽⁸²⁾, *“Lozan Muahedenamesi mucibince ilan olunacak aff-ı umumiden hariç tutulacak 150 kişilik liste üzerinde müzakerat”*(T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 434, 456)⁽⁸³⁾, *“Ordunun teslihi ve harp sanayi kurulmasına dair layiha-i kanuniye”* (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 539)⁽⁸⁴⁾, *“Türk Tayyare Cemiyeti’ne yapılacak yardımın İdare-i Hususiyeler bütçesine*

küsurat-ı munzama şeklinde vazına dair kanun layihası ve mazbatası” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 574)⁽⁸⁵⁾“*Türk Tayyare Cemiyeti’ne yapılacak yardımın İdare-i Hususiyeler bütçesine küsurat-ı munzama şeklinde vazına (Biavasuta vergiler hakkındaki kanuna) dair Hariciye Encümeni mazbatası*” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 580)⁽⁸⁶⁾ başlıklarıyla görüşülen çeşitli konulardaki gizli celseler icra edilmiştir.

Bir taraftan da yine dış politika ve uluslar arası ilişkilere ilişkin olarak “*Lozan Muahednamesi mütemmimatından olan 9 No’lu protokolde mevzubahis emlak ile, tarafeyn tebasına ait alelulum emval-i gayri menkulenin takdir-i kıymetle mübayaasına dair Yunan hükümeti ile bir itilafname akdi ve henüz aramızda sulh ve münasebet teessüs etmeyen düvel-i saire ile muhadenet ve Yugoslavya ile sulh ve müsalemet ve bunlarla ticaret ve ikamet mukaveleleri yapılmasına müsaade olunması hakkında Hariciye vekili Tefvik Rüştü Bey’in beyanati*” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 530)⁽⁸⁷⁾ ile “*Balkan İtilafları çerçevesinde tanzim olunan Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya arasında aktolunan mukavelenamenin tetkik ve tasvibi*” (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1999d: 584)⁽⁸⁸⁾ gibi konularda çeşitli müzakereler yapılmış ve karara bağlanmıştır. Fakat şüphesiz bu dönemdeki gizli celseler Milli Mücadele Dönemi’nde olduğu kadar yoğun ve uzun olmayacaktır. Artık konular farklılaşmış ve dönemin gelişmelerine ve ülkenin içinde bulunduğu konjoktüre uygun olarak, Meclis gizli celse görüşmeleri açısından, bir normalleşme sürecine girilmiştir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti tarihi için önemli görüşmelerin yapıldığı, en zor süreçlerde çok hayati kararların alındığı Türkiye Büyük Millet Meclisi, gizlilikle yürütülmesi gereken görüşmelerin müzakerelerini gizli celselerde yapmış ve sonuca bağlamıştır. Meclis’deki gizli celselerde siyasi, askeri, mali, idari konular ele alınmış, dış politika, uluslararası ilişkiler konuları görüşülmüş, Milli Mücadele ve sonrasındaki iç ve dış, sosyal, siyasi, iktisadi ve askeri tüm alanlara ilişkin müzakereler yapılmış, ülkenin ve milletin bekasını ve geleceğini ilgilendiren önemli kararlar alınmıştır.

Dağılan Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmış topraklarında, yeniden bir diriliş hamlesi yapan Milli Mücadeleciler, her türlü engele rağmen B.M.M. önderliğinde oluşturulan ordu ile zafere ulaşmış, işgali sonlandırmıştı. Bu süreçte en önemli kurum B.M.M. olmuş, orada yapılan görüşmeler ve alınan kararlar milletin istikbalini şekillendirmişti.

Bu bakımdan, özellikle 1920, 1921, 1922 ve 1923 yılları, T.B.M.M.’de yapılan gizli celse görüşmeleri açısından oldukça önem arz etmiş, bu tarihlerde yapılan müzakereler ulusun kaderini belirlemiştir. Devam eden yıllarda ise daha çok iç siyasete dönük celseler yapılmış, bunlar zamanla seyrekleşmiş ve muhtelif konulara indirgenmiştir. Başta ve en yoğun şekilde Milli Mücadele’nin ilk yılları olmak üzere, hemen hemen her dönemde, önemli meselelerin gizli celselere konu olduğunu, etraflıca tartışıldığını ve karara bağlandığını görmek mümkündür. Bu bakımdan gizli celse görüşmelerinin önemi ve bu celselerin zabıtlarının değeri Türkiye Cumhuriyeti tarihi araştırmaları için bir kez daha öne çıkmaktadır.

Notlar

- (1) 2. İn'ikat 4. Celse: 24 Nisan 1336/1920 Cumartesi.
- (2) 8. İn'ikat 4. Celse: 1 Mayıs 1336/1920 Cumartesi.
- (3) 13. İn'ikat 2. 3. Celseler: 9 Mayıs 1336/1920 Salı.
- (4) 13. İn'ikat 2. Celse: 9 Mayıs 1336/1920 Salı.
- (5) 13. İn'ikat 2. Celse: 9 Mayıs 1336/1920 Salı.
- (6) 17. İn'ikat 2. Celse: 17 Mayıs 1336/1920 pazartesi.
- (7) 21. İn'ikat 2.3.4. Celseler: 29 Mayıs 1336/1920 Cumartesi.
- (8) 26. İn'ikat2.3. Celseler: 3 Temmuz 1336/1920 Cumartesi.
- (9) 27. İn'ikat 4. Celse: 4 Temmuz 1336/1920 Pazar.
- (10) 28. İn'ikat 2. Celse: 5 Temmuz 1336/1920.
- (11) 45. İn'ikat 2. Celse: 9 Ağustos 1336/1920 Pazartesi.
- (12) 72. İn'ikat 2. Celse: 25 Eylül 1336/1920 Cumartesi.
- (13) 81. İn'ikat 2. Celse: 11 Teşrinievvel 1336/1920 Pazartesi.
- (14) 84. İn'ikat 3. Celse: 16 Teşrinievvel 1336/1920.
- (15) 85. İn'ikat 1. Celse: 17 Teşrinievvel 1336/1920 Pazartesi.
- (16) 89. İn'ikat 2. Celse: 24 Teşrinievvel 1336/1920 Pazar.
- (17) 111. İn'ikat 3. Celse: 9 Kanunuevvel 1336/1920 Pazartesi.
- (18) 107. İn'ikat 3. Celse: 20 Kanunuevvel 1336/1920, 137. İn'ikat 3. Celse: 24 Kanunusani 1337/1921 Pazartesi.
- (19) 125. İn'ikat3.4. Celseler: 29 Kanunuevvel 1336/1920 Çarşamba.
- (20) 126. İn'ikat 2. Celse: 30 Kanunuevvel 1336/1920 Perşembe.
- (21) 144. İn'ikat 1. Celse: 4 Şubat 1337/1921 Cuma.
- (22) 145. İn'ikat 3.4. Celseler: 5 Şubat 1337/1921 Cumartesi.
- (23) 147. İn'ikat 3. Celse: 8 Şubat 1337/1921 Salı.
- (24) 149. İn'ikat 2. Celse: 12 Şubat1337/1921 Cumartesi.
- (25) 154. İn'ikat 3. Celse: 21 Şubat 1337/1921 Pazartesi.
- (26) 19. İn'ikat 2. Celse: 11 Nisan 1337/1921 Pazartesi.
- (27) 54. İn'ikat 1. Celse: 23 Temmuz 1337/1921 Cumartesi.
- (28) 57. İn'ikat 2. Celse: 30 Temmuz 1337/1921 Cumartesi.
- (29) 59. İn'ikat2.3. Celseler: 2 Ağustos 1337/1921 Salı.
- (30) 60. İn'ikat 3. Celse: 3 Ağustos 1337/1921 Çarşamba.
- (31) 61. İn'ikat 3. Celse: 4 Ağustos 1337/1921 Perşembe.

- (32) 62. İn'ikat 1. Celse: 5 Ağustos 1337/1921 Cuma.
- (33) 63. İn'ikat 3. Celse: 8 Ağustos 1337.
- (34) 65 İn'ikat 2. Celse: 22 Ağustos 1337.
- (35) 75. İn'ikat 2. Celse: 13 Eylül 1337/1921 Salı.
- (36) 85. İn'ikat 1. Celse: 3 Teşrinievvel 1337/1921 Perşembe, 86 İn'ikat 2. Celse: 4 Teşrinievvel 1337/1921 Salı, 87. İn'ikat 1. Celse: 5 Teşrinievvel 1337/1921 Çarşamba.
- (37) 87. İn'ikat 2. Celse: 5 Teşrinievvel 1337/1921 Çarşamba.
- (38) 91 .İn'ikat 2. Celse: 12 Teşrinievvel 1337/1921.
- (39) 92. İn'ikat 13 teşrinievvel 1337/1921 Perşembe 2. Celse, 93. İn'ikat 15 Teşrinievvel 1337/1921 Cumartesi 1. Celse, 94. İn'ikat 16 Teşrinievvel 1337 Pazar 1. Celse, 96. İctima 18 Teşrinievvel 1337/1921 Salı 3. Celse.
- (40) 100. İn'ikat, 27 Teşrinievvel 1337/1921 Perşembe 1. Celse.
- (41) 102. İn'ikat, 31 Teşrinievvel 1337 Pazartesi 1.celse.
- (42) 126. İn'ikat, 12 Kanunuevvel 1337 Pazartesi 2. Celse.
- (43) 127. in'ikat, 13 Kanunuevvel 1337/1921 Salı 1. Celse.
- (44) 128. İn'ikat, 14 Kanunuevvel1337 Pazartesi 1. Celse.
- (45) 153 İn'ikat, 2 Şubat 1338/1922 Perşembe 2. Celse.
- (46) 154. İn'ikat 4 Şubat 1338 Cumartesi 2. Celse, 155. İn'ikat 6 Şubat 1338 Pazartesi 2. Celse, 156. İn'ikat 7 Şubat 1338 Salı 3. Celse, 159. İn'ikat 13 Şubat 1338 Pazartesi 2. Celse, 163. İn'ikat 21 Şubat 1338 Salı 2. Celse.
- (47) 164. İn'ikat, 23 Şubat 1338, 2. Celse.
- (48) 3. İn'ikat, 6 Mart 1338/1922 Pazartesi, 2. 3.Celse.
- (49) 7. İn'ikat, 13 Mart 1338/1922 Pazartesi, 3. Celse.
- (50) 20. İn'ikat, 4 Nisan 1338/1922 Salı),2. 3. Celse.
- (51) 24. İn'ikat, 11 Nisan 1338/1922 Salı, 3. Celse.
- (52) 25. İn'ikat, 12 Nisan 1338 Çarşamba 1. Celse, 26. İn'ikat, 13 Nisan 1338 Perşembe, 1. Celse.
- (53) 40. İn'ikat, 6 Mayıs 1338 Cumartesi, 1. Celse.
- (54) 44. İn'ikat, 18 Mayıs 1338 Perşembe, 2. Celse.
- (55) 51. İn'ikat, 10 haziran 1338 Cumartesi, 2. Celse.
- (56) 80. İn'ikat, 26 Temmuz 1338/1922 Çarşamba, 2. Celse.
- (57) 88. İn'ikat, 21 Ağustos 1338 Pazar, 2. Celse.
- (58) 91. İn'ikat, 26 Ağustos 1338/1922 Cumartesi, 2. Celse
- (59) 91. İn'ikat, 26 Ağustos 1338 2. Celse.

- (60) 97. İn'ikat, 6 Eylül 1338 Çarşamba.
- (61) 98 İn'ikat, 7 Eylül 1338 Perşembe 3. Celse.
- (62) 107. İn'ikat, 23 Eylül 1338/1922 Cumartesi, 3. Celse.
- (63) 108. İn'ikat, 25 Eylül 1338/1922 Pazartesi, 2. Celse.
- (64) 114 İn'ikat, 7 Teşrinievvel 1338 Cumartesi, 3. Celse, 115. İn'ikat, 9 Teşrinievvel 1338 Pazartesi, 2. Celse.
- (65) 116. İn'ikat, 10 Teşrinievvel 1338 Salı, 1. celse.
- (66) 140. İn'ikat, 18 Teşrinisani 1338 Çarşamba 4. Celse.
- (67) 141. İn'ikat, 20 teşrinisani 1338 2. Celse.
- (68) 166. İn'ikat 25 Kanunuevvel 1338 Pazartesi, 3. Celse.
- (69) 166. İn'ikat, 1 Kanunusani 1339/1923 pazartesi, 2. Celse.
- (70) 180. İn'ikat 25 Kanunusani 1339 Perşembe, 2. Celse.
- (71) 182. İctima 28 Kanunusani 1339 Pazar, 2. Celse.
- (72) 183. İn'ikat, 29 Kanunusani 1339/1923 Pazartesi 1. Celse.
- (73) 187. İn'ikat, 5 Şubat 1339 Pazartesi 2. Celse.
- (74) 188. İn'ikat 7 Şubat 1339 Çarşamba 3. Celse.
- (75) 196. İn'ikat 21 Şubat 1339 Çarşamba 2. Celse.
- (76) 2. İn'ikat 2 Mart 1339 Cuma 3. Celse.
- (77) 3. İn'ikat 3 Mart 1339 Cumartesi 1. Celse.
- (78) 4. İn'ikat 4 Mart 1339 Pazar 1. Celse, 2. Celse.
- (79) 5. İn'ikat 5 Mart 1339 Pazartesi 1. Celse 2. 3. 4. Celse.
- (80) 6 .İn'ikat 6 Mart 1339 Salı 1.2.3. celseler.
- (81) 22. İn'ikat 20 Eylül 1339 Perşembe 2. Celse 3. Celse, 23. İn'ikat, 22 Eylül 1339 Cumartesi 2. Celse, 24. İn'ikat 24 Eylül 1339 Pazartesi 2.Celse, 24. İn'ikat 24 Eylül 1339 Pazartesi 2.Celse.
- (82) 64. İctima 8 Kanunuevvel 1339 Cumartesi 2. 3. Celseler.
- (83) 39. İn'ikat 16 Nisan 1340/1924 Çarşamba 2. Celse, 44. İn'ikat 22/23 Nisan 1340 Çarşamba 4. Celse.
- (84) 10. İn'ikat 18 Teşrinisani 1341/1925 Çarşamba 2. Celse.
- (85) 41. İn'ikat 9 Mart 1927 Çarşamba 2. Celse.
- (86) 47. İn'ikat 28 Mart 1927 Pazartesi 2. Celse.
- (87) 109. İn'ikat, 22 Nisan 1341/1925 Çarşamba 4. Celse.
- (88) 80. İn'ikat 25 Teşrinievvel 1934 2. Celse.

Kaynakça

- AnaBritannica (2004). "Oturum" Maddesi, C. XVII, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Jaeschke, Gotthard (1989a). Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'dan Mudanya'ya Kadar. 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Jaeschke, Gotthard (1989b). Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II: Mudanya Mütarekesi'nden 1923 Sonuna Kadar (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1999a). C.I (24 Nisan 1336/1920- 21 Şubat 1336/1921), Yayına Haz.; Mürşit Balabanlılar, Redaksiyon ve Düzelti: Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1999b). C.II (17 Mart 1337/1921- 25 Şubat 1337/1922), Yayına Haz.; Mürşit Balabanlılar, Redaksiyon ve Düzelti: Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1999c). C.III (6 Mart 1338/1922- 27 Şubat 1338/1923), Yayına Haz.; Mürşit Balabanlılar, Redaksiyon ve Düzelti: Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1999d). C.IV (2 Mart 1339/1923- 25 Teşrinievvel 1934), Yayına Haz.; Mürşit Balabanlılar, Redaksiyon ve Düzelti: Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve T.B.M.M I. Dönem; 1919-1923 (1995). C.I, Haz.: Fahri Çoker; Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Ankara: T.B.M.M. Vakfı Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi İç Tüzüğü (1973). Ankara: Resmi Gazete (13.4.1973). <http://www.tbmm.gov.tr/ictuzuk/ictuzuk.htm>

